

تأثیر مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان بر تربیت دینی دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه

جمیله علم‌الهدی^{۱*}، محبوبه رضائی دیگه سرایی^۲، بابک یاری^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۲/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۵/۱۵

چکیده

با عنایت به اهمیت برنامه درسی پنهان در مراکز آموزشی، این مقاله درصدد است، چگونگی اثرگذاری مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان (معلم، دانش‌آموز، روش تدریس، مکان فیزیکی، قوانین و مقررات مدرسه) را بر تربیت دینی دانش‌آموزان دختر متوسطه شهرستان تالش در سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱ مورد بحث و بررسی قرار دهد. این پژوهش با رویکرد کیفی و با تلفیقی از روش‌های مصاحبه پژوهی و تحلیل محتوای کیفی انجام شده است؛ بنابراین تحقیق بر اساس هدف، توصیفی و از نوع کیفی-کاربردی می‌باشد. چهار مدرسه و سی دانش‌آموز به صورت نمونه‌گیری هدفمند با معیار زنجیره‌ای شاخص انتخاب شدند و ابزار مصاحبه (از نوع نیمه ساختاریافته) و همچنین روش مطالعه کتابخانه‌ای مورد استفاده قرار گرفت. تجزیه و تحلیل یافته‌ها بر مبنای تحلیل محتوای کیفی انجام شده و کدگذاری یافته‌ها در سه مرحله؛ کدگذاری باز، گزینشی و محوری صورت گرفته است. اعتبار و اعتمادپذیری یافته‌ها از طریق شیوه‌های کنترل اعضا، بازنگری ناظران و مصاحبه‌ها توسط پژوهشگر تأمین شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از؛ اثرگذاری مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان مورد بررسی بر تربیت دینی دانش‌آموزان در سطوح سه گانه (شناختی، عاطفی و رفتاری) در دو وجه مثبت و منفی است.

کلمات کلیدی: برنامه درسی، برنامه درسی پنهان، مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان، تربیت دینی، کیفی

^۱عضو گروه علوم تربیتی دانشگاه شهید بهشتی

^۲دانشجوی دکتری برنامه‌ریزی درسی دانشگاه علامه طباطبائی

^۳دانشجوی دکتری برنامه‌ریزی درسی دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی

مقدمه

رسالت اصلی برنامه درسی در نظام‌های آموزشی، دستیابی مخاطبان به اهداف غایی نظام تربیت و انسان مطلوب است. شریعتمداری (۱۳۷۴) تربیت معنوی و اخلاقی را پایه و اساس حیات آدمی دانسته و شکوهی (۱۳۶۳) هدف اصلی تعلیم و تربیت را تسهیل سیر صعودی و تکاملی انسان به سوی کمالی می‌داند که در خلقتش مقدر شده است. با این وصف، تربیت دینی یکی از مهم‌ترین اهداف نهاد آموزش و پرورش می‌باشد که دستیابی به این هدف بزرگ در نهاد آموزش و پرورش نیازمند نقشه‌ای است که در ادبیات علوم تربیتی، به آن برنامه درسی می‌گویند. این طرح و نقشه زمانی می‌تواند آن نهاد را به اهداف مطلوب خود برساند که بر مبانی، اصول و شیوه‌های دینی و ارزشی فرهنگ حاکم بر آن کشور استوار باشد. از آنجایی که از دیرباز دغدغه‌ی فکری انسان، موضوع تعلیم و تربیت و روش‌های دستیابی به آن بوده و همواره در تمامی ادوار این امر توجه آدمی را به سوی خود معطوف نموده است و اساساً حفظ دین به عنوان زیربنای اعتقادی جامعه و تداوم فرهنگی جامعه، مستلزم توجه به کیفیت تعلیم و تربیت است؛ چرا که تربیت واقعی و همه‌جانبه انسان وقتی حاصل می‌گردد که آدمی مطابق دستورهای دینی در زندگی رفتار کند (کشاوری، ۱۳۸۷). همزمان با نهادینه شدن نقش و اهمیت تعلیم و تربیت در توسعه جوامع و بالندگی نسل جوان و نوجوان، در این میان برنامه‌های درسی به عنوان قلب نظام تعلیم و تربیت و ابزاری در جهت تحقق اهداف آموزش و پرورش مورد توجه بیش از پیش قرار گرفت. از این رو، مسئولان به منظور محقق ساختن شرایط مطلوب برای پرورش نسلی با ایمان و مذهبی، موظف‌اند با فراهم کردن برنامه‌های اصولی، این امکان را فراهم سازند. در دوران فعلی و در کشورها، نظام تعلیم و تربیت نقش مهمی را در ترویج ایدئولوژی برعهده گرفته است و در امر ترویج دین (چه به صورت آشکار و یا صریح و چه به صورت ضمنی) نقش مهم و کارآمدی را بازی می‌کند (خالق خواه و همکاران، ۱۳۸۹).

در سال‌های اخیر مطرح شدن برنامه درسی پنهان - در مقابل برنامه درسی آشکار - از ضرورت توجه به تمامیت آنچه یادگیرندگان در نظام آموزشی تجربه می‌کنند حکایت

دارد، لذا شناسایی و کالبدشکافی برنامه درسی پنهان می‌تواند به عنوان یک ابزار تربیتی، در خدمت دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت قرار گیرد و آن‌ها را از این ساده‌اندیشی کهنه‌شده که می‌گوید شاگردان به مثابه تخته‌سنگ‌های نانوشته‌ای هستند که می‌توان عمل حجاری را بر روی آن‌ها انجام داد بر حذر داشت و این پیام را به آن‌ها داد که هر هدف رفتاری که در نظر می‌گیرند و هر تصمیم تربیتی، هر روش تربیتی و هر رفتاری که انجام می‌دهند به طور مستقیم یا غیرمستقیم بر یادگیری‌های دانش‌آموزان، از جمله تربیت دینی اثرگذار است. کلبرگ (۱۹۸۳) (به نقل از باقری و همکاران، ۱۳۸۷) از نخستین کسانی بود که در زمینه تربیت اخلاقی از برنامه درسی پنهان سخن به میان می‌آورد. از نظر او، سه نکته‌ی اساسی در برنامه درسی پنهان عبارت‌اند از:

- ۱- برنامه درسی پنهان، به روابط اجتماعی در مدرسه مربوط می‌شود؛
 - ۲- برنامه درسی پنهان، مؤثرترین شکل برنامه در تحول اخلاقی دانش‌آموزان است؛
 - ۳- تحول اخلاقی باید در جهت بلوغ اخلاقی، یعنی انصاف، هدایت شود.
- بدون تردید یکی از مؤلفه‌های بسیار مهم بر تربیت دینی دانش‌آموزان در مدرسه، برنامه درسی پنهان است که می‌تواند، تأثیرات بسزایی بر تربیت دینی دانش‌آموزان داشته باشد؛ بنابراین این پژوهش، از میان عوامل گوناگون مؤثر بر تربیت دینی دانش‌آموزان بر عامل «برنامه درسی پنهان» به جهت این که در افکار، عواطف، نگرش‌ها و رفتار دانش‌آموزان تأثیر پایدارتر و ماندگارتری از برنامه درسی رسمی دارد (ملکی، ۱۳۸۹) مورد بررسی این پژوهش قرار گرفته است. لذا سؤال اساسی در پژوهش حاضر، بررسی تأثیرات مثبت و منفی مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان (شامل: معلم، دانش‌آموزان، روش تدریس، مکان فیزیکی و قوانین و مقررات) بر تربیت دینی دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه شهرستان تالش می‌باشد.

۱. مبانی نظری و مروری بر مطالعات گذشته

از آنجا که ارائه پاسخ به هر سؤالی نیازمند تحدید مفاهیم و تبیین مبانی نظری آن است، در این قسمت نخست ملاحظات مفهوم شناسانه و نظری در خصوص مفهوم برنامه درسی پنهان و تربیت دینی ارائه و سپس پیشینه‌ی پژوهشی و تحقیقات انجام‌شده مطرح می‌شود:

۱-۱. برنامه درسی پنهان

از دیدگاه مهر محمدی (۱۳۸۱) مفهوم برنامه درسی پنهان^۱ از مباحث و مفاهیم نسبتاً نو و بسیار روشنگرانه در قلمرو پژوهش‌های آموزشی و تربیتی است. طرح چنین مفهومی از ضرورت توجه به آنچه فراگیران با حضور در نظام آموزشی تجربه می‌کنند و می‌آموزند، حکایت دارد. حال آنکه، آنچه طراحان و برنامه‌ریزان درسی برای رشد و تربیت فراگیران طراحی و برنامه‌ریزی می‌کنند، برنامه درسی رسمی است و عوامل دیگری که جزو برنامه درسی نیستند، از دید برنامه‌ریزان و دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت پنهان می‌ماند. در اهمیت و تأثیر برنامه درسی پنهان گفته شده است که برنامه درسی پنهان در حدی معنادار تعیین‌کننده آن چیزی است که مبنای احساس ارزش و عزت نفس همه شرکت‌کنندگان است و بیش از برنامه درسی رسمی در سازگاری فراگیران و مدرسان تأثیر دارد (امینی و همکاران، ۱۳۹۰). برای توصیف برنامه درسی پنهان الفاظ و عبارات گوناگونی همچون برنامه درسی غیر مدون^۲، نهان^۳، نامشهود^۴، نانوشته^۵، پیش‌بینی نشده^۶، نامرئی^۷، نتایج غیر علمی یا غیر آکادمیک نظام آموزشی^۸، محصولات یا نتایج فرعی^۹، پس‌مانده نظام آموزش مدرسه‌ای^{۱۰} به کار برده شده است که هرکدام از این عبارات به جنبه‌ای از برنامه درسی پنهان اشاره دارند (علیخانی و مهر محمدی، ۱۳۸۴). تعریف‌ها و تحلیل‌های ارائه شده در این زمینه نشان‌دهنده توجه صاحب‌نظران مختلف به ابعاد گوناگون موضوع است. در این زمینه جان دیوئی و برخی از پیروان او همچون کیلپاتریک^{۱۱} توجه زیادی به کارکردهای پنهان و تجاربی که در مدرسه حاصل می‌شود، داشته‌اند، لیکن انتشار کتاب فیلیپ

^۱ - Hidden Curriculum

^۲ - Unstudied Curriculum

^۳ - Covert

^۴ - Latent

^۵ - Unwritten

^۶ - Unintended

^۷ - Invisible

^۸ - Nonacademic outcomes of schooling

^۹ - By products of schooling

^{۱۰} - Residue of schooling

^{۱۱} - Kelpatric

جکسون^۱ با عنوان «زندگی در کلاس درس»^۲ را می‌توان آغاز رسمی مطالعات گسترده در زمینه^۳ برنامه درسی پنهان دانست (علیخانی و مهر محمدی، ۱۳۸۴). جکسون به پیامدهای ثانوی نظام آموزشی و دامنه وسیعی از نتایجی که برنامه درسی پنهان می‌تواند سبب وقوع آن شود، اشاره می‌کند. او برنامه درسی پنهان را مؤثرتر از برنامه درسی رسمی می‌داند و اعتقاد دارد که این فراگیران این برنامه را از طریق جنبه‌های غیرآکادمیک محیط آموزشی و روابط اجتماعی متأثر از قدرت، جمعیت، تشویق به‌طور ضمنی می‌آموزند (مهر محمدی و فتحی واجارگاه، ۱۳۸۱).

برنامه درسی پنهان، از دیدگاه ردیش^۳ (۲۰۰۹) ارزش‌های ضمنی، رفتارها و هنجارهایی است که در نظام آموزشی وجود دارد اما به صراحت در اسناد رسمی مکتوب، بیان نشده است. اسکلتون^۴ (۲۰۰۵) معتقد است که برنامه درسی پنهان مجموعه‌ای از پیام‌های مربوط به دانش، ارزش‌ها، هنجارهای رفتاری و نگرش‌هایی است که یادگیرنده در طول فرایندهای آموزشی به‌طور ضمنی تجربه می‌کند. این پیام‌ها ممکن است ضد و نقیض، غیر تأکیدی باشد و هر یادگیرنده‌ای آن‌ها را به شیوه‌ای خاص کسب کند. در همین زمینه برخی از پژوهشگران و صاحب نظران در زمینه^۴ نسبت و رابطه میان برنامه درسی پنهان و محتوای کتب درسی و تصاویر آن بررسی کرده‌اند. از دیدگاه این افراد محتوا و تصاویر کتب درسی همواره شامل پیام‌های ضمنی و پنهان است که بعضاً حتی با اهداف نظام آموزشی هم در تعارض است. ایجاد ذهنیت‌ها و تصاویر کلیشه‌ای در خصوص اقوام، ادیان و جنسیت‌های مختلف از جمله این موارد است (Margolis, 2000; Redish, 2009;). (Bergenhengouwen 2009; Stephenson, 2009). مارگولیس (۲۰۰۱) معتقد است که نظریات مطرح شده در مورد برنامه درسی پنهان را می‌توان در سه دیدگاه کارکردگرایی، مارکسیستی و مقاومت انتقادی بررسی نمود. برنامه درسی پنهان دانش،

^۱ - Philip Jackson

^۲ - Life in the Classroom

^۳ - Redish

^۴ Skelton

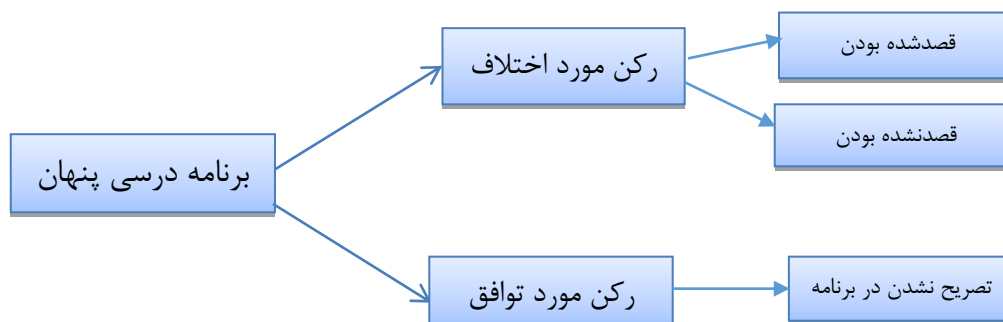
اعتقادات، نگرش‌ها، رفتارها و قوانینی را شامل می‌شود که دانش آموزان هم به صورت قصد شده و هم به صورت قصد نشده در خود درونی می‌کنند (دکله، ۲۰۰۴).

لانگ استریت و شن^۱ (۱۹۹۳) برنامه درسی پنهان را انواعی از یادگیری می‌دانند که کودکان در نتیجه طبیعت واقعی و طراحی سازمانی مدارس دولتی و همچنین از نگرش‌ها و رفتارهای معلمان و مدیران اتخاذ می‌کنند (ویلسون، ۲۰۰۳). کنتی^۲ (۲۰۰۹) معتقد است فراگیران علاوه بر دوره آموزشی رسمی دوره آموزشی غیرمکتوبی (شفاهی) هم می‌گذارند که برنامه‌ریزی رسمی و مشخصی ندارد و یک دوره‌ی آموزشی غیررسمی به شمار می‌رود. این آموزش غیر رسمی برنامه درسی پنهان نامیده می‌شود که دربردارنده‌ی ارزش‌ها، روابط داخل گروه و آداب مربوط به فرایند اجتماعی شدن فراگیران است. ملکی (۱۳۸۹) با الهام از سیلور و الکساندر، عوامل مؤثر در شکل‌گیری برنامه درسی پنهان را به شرح ذیل می‌داند: الف) قوانین و مقررات مدرسه، ب) روابط میان فردی، ج) ارتباط متقابل معلم و دانش آموز و د) تدریس.

در ادبیات پژوهشی تعاریف مختلفی از برنامه درسی پنهان مطرح شده که اغلب تعاریف برنامه درسی پنهان را می‌توان در دو دسته، دسته بندی نمود؛ دسته اول، بر یکی از جنبه‌های برنامه درسی پنهان (شناختی، اجتماعی و فیزیکی) تأکید دارند؛ برای مثال می‌توان به گوردون (به نقل از بی‌نا ۱۳۸۷) و بیان فر و همکاران (۱۳۸۹) اشاره کرد. دسته دوم، با محوریت قصد شده بودن یا نبودن برنامه درسی پنهان، تعریف شده‌اند. برخی بر قصد نشده و غیرعمدی بودن (sari&Doganay,2009,Horn, 2003 quoted from) و برخی دیگر بر قصد شده اما تصریح نشدن در برنامه درسی رسمی (sari&Doganay,2009) باور دارند. شکل زیر، نشان‌دهنده وجوه افتراق و اشتراک نظر محققان در ارتباط با مفهوم برنامه درسی پنهان می‌باشد.

^۱-LongStreet & Schan

^۲-Kenti

شکل ۱: شکل نشان‌دهنده وجوه افتراق و وجه اشتراک نظر محققان در ارتباط با مفهوم

برنامه درسی پنهان

همانگونه که شکل ۱ نشان می‌دهد، اختلاف نظر اکثر پژوهشگران حوزه‌ی برنامه درسی در مورد مفهوم برنامه درسی پنهان، در رکن قصدشده بودن یا نبودن آن می‌باشد؛ با این وجود، همگی، بر این اذعان دارند که این پیامدها در برنامه درسی رسمی، تصریح نمی‌شوند. پژوهش حاضر، پدیده پنهان بودن پیامدهای حاصل شده از مدرسه را از زاویه نگاه دانش‌آموزان بررسی کرده و لذا، قائل بر محوریت تصریح نشده این تجارب در برنامه درسی رسمی است و بر وجه افتراق، تمرکزی ندارد. پژوهش، بر این باور است که از آن جا که برنامه درسی پنهان، احتمالاً از بسیاری از جنبه‌ها از برنامه درسی آشکار فراگیرتر و مؤثرتر باشد (ایزدی، شارع پور، قربانی، ۱۳۸۸)، از این رو می‌تواند در تحقق تربیت دینی دانش‌آموزان، نقش مؤثری داشته باشد.

۱-۲. تربیت دینی

سه مفهوم اصطلاحی برای «تربیت دینی» متداول است: ۱- مفاهیمی که با تعریف تربیت و تعریف دین شروع و با ترکیب این دو پایان می‌یابد دکتر شاملی در این مورد می‌گوید: «برای مربی امکاناتی فراهم کنیم، آگاهی‌ها و اطلاعاتی به او بدهیم که با پای خود در مسیر شکوفایی دینی جلو برود». آنگاه ضمن پذیرش عدم اتفاق در تعریف دین می‌گوید: «دین عبارت است از یک نظام یا مجموعه‌ای متشکل از زیر مجموعه باورداشت‌ها،

ارزش‌ها و احکام» (حر عاملی ۱۳۶۷، به نقل از ضیایی و همکاران، ۱۳۹۰)؛ و در تعریف تربیت دینی باید مشخص کرد که متربی چگونه در حوزه عقاید، ارزش‌ها و رفتار عملی از نظامی خاص پیروی می‌کند و خود را به آن ملتزم می‌داند؛ یعنی آیین مدار و ملتزم به دین می‌شود. ۲- بدون بیان تعریفی جداگانه از «دین» و «تربیت»، «تربیت دینی» تعریف شده است. دکتر راهنمایی تربیت دینی را مجموعه‌ای از اقدامات و تدابیری می‌داند که موجب ملکه شدن آموزه‌های دینی در متربی می‌شود (حسین زاده، ۱۳۸۴، به نقل از ضیایی و همکاران، ۱۳۹۰). ۳- در تعریف سوم از تربیت، گاه تربیت دینی در عرض سایر عرصه‌های تربیت در نظر گرفته شده است و گاه، در معنای فراگیر آن به کار می‌رود (ضیایی و همکاران، ۱۳۹۰).

با عنایت به تعاریف ارائه شده از دین و تربیت، این گونه می‌توان گفت که تربیت دینی جزئی از تربیت در معنای عام نیست، بلکه غایت و یا تربیت مطلوب محسوب می‌شود، زیرا هدف نهایی تربیت آن است که متربی خویش را ربوبی سازد؛ بنابراین تربیت مطلوب همان تربیت دینی است. از همین روست که برخی معتقدند: «تربیت دینی به معنی اعم محدود به مسائل اعتقادی، معنوی و یا اخلاقی نمی‌شود، بلکه رفتار و اندیشه آدمی را در سایر ابعاد فرهنگی، سیاسی، اعتقادی، اجتماعی، عاطفی و هیجانی در برمی‌گیرد و در یک کلمه شخصیت انسان را پوشش می‌دهد» (راغب اصفهانی، ۱۳۶۴، به نقل از نوروزی و بدیعیان، ۱۳۸۸).

داوودی (۱۳۸۵) با توجه به معنای «تربیت» و «دین» تربیت دینی را این طور تعریف می‌کند: «فعالیت‌های نظام‌مند و برنامه‌ریزی شده نهادهای آموزشی جامعه به منظور آموزش بینش، منش و قالب‌های دینی به افراد به گونه‌ای که در عمل به آن‌ها پای بند باشد». تربیت دینی را می‌توان فرآیندی دانست که ضمن آن تلاش می‌شود تا با بهره‌گیری از آموزه‌های دینی، زمینه‌ای فراهم شود که متربی در جهت رشد و شکوفایی استعدادهای فطری و دینی گام بردارد (ماهرزاده، ۱۳۸۰، ص ۳۶). روند تربیت دینی، ابتدا به صورت شناختی است، سپس نگرش‌ها و گرایش‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد و آن‌گاه خود را در رفتار نشان می‌دهد (شاملی و همکاران، ۱۳۷۸، به نقل از تقوی نسب و همکاران، ۱۳۸۸). تربیت دینی

دارای ابعاد اساسی شناختی، عاطفی و حرکتی (رفتاری) است. بعدشناختی، شامل هدف‌هایی است که دانش، فهم و مهارت‌های تفکر را موردبررسی قرار می‌دهد و به فعالیت‌هایی مانند دانستن، شناختن، فهمیدن، اندیشیدن و استدلال کردن مربوط می‌شود. مؤلفه عاطفی نیز شامل احساس، انگیزش، نگرش قدردانی و ارزشگذاری است. بعد حرکتی (رفتاری) به مهارت‌هایی مربوط می‌شود که با اعمال ارادی و هدف دار انسان سروکار دارد (سیف، ۱۳۷۶، صص ۱۰۵ - ۹۹، به نقل از تقوی نسب و همکاران، ۱۳۸۸، ص ۲۷). تربیت دینی در بعد شناختی به دانش‌آموزان کمک می‌کند تا از دین و اصول و مبانی آن، درک درست و صحیحی به دست آورند. بعد عاطفی نیز باید بتواند احساس‌های دانش‌آموزان را به جهان، آفریدگار و علت اصلی هستی برانگیزاند و آن‌ها را تقویت نماید. هرکدام از این حیطه‌ها نیازمند روش‌ها و شیوه‌های خاص تربیتی هستند. مسیر تربیت دینی باید از راه‌های مختلف به فراگیران کمک نماید تا از شناخت و اعتقادات خود برای انجام وظایف فردی و اجتماعی خویش کمک گیرند و رفتارهای مناسب را بروز بدهند (تقوی نسب و همکاران، ۱۳۸۸). لذا، در این پژوهش تربیت دینی دانش‌آموزان که شامل (پذیرش در سطوح سه گانه؛ شناختی، عاطفی و رفتاری) است، مدنظر قرار گرفته است.

۲. مطالعات پیشین

سعیدی رضوانی (۱۳۸۰) در پژوهش خود تحت عنوان «برنامه درسی پنهان در درس بینش اسلامی دوره متوسطه و ارائه راهبردهایی برای استفاده» عنوان می‌کند که برنامه درسی پنهان در درس بینش اسلامی نقش دارد. فتحی واجارگاه و واحد چوکده (۱۳۸۵) در تحقیق خود تحت عنوان «شناسایی آسیب‌های تربیت شهروندی در برنامه درسی پنهان در نظام آموزش متوسطه نظری» عنوان می‌کنند که مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان جوامع مدرسه، ساختار سازمانی مدرسه و تعامل معلم و دانش‌آموز بر تربیت شهروندی دانش‌آموزان نقش دارد. مهram و همکاران (۱۳۸۵) به‌منظور بررسی نقش مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان در هویت دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد تحقیقی انجام دادند. در این مطالعه، نقش مؤلفه‌های استاد، دانشجو، مکان فیزیکی، روش تدریس، ارزشیابی، محتوا و

قوانین و مقررات در کاهش هویت علمی دانشجویان بررسی شده است. طبق یافته‌های تحقیق، هویت علمی در میان دانشجویان مورد مطالعه به گونه معناداری کاهش یافته است و مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان نقش اساسی در این امر داشته‌اند. در تحقیقی که سبحانی‌نژاد و حسینی یزدی (۱۳۹۳) در زمینه «برنامه درسی پنهان انجام داده‌اند تحت عنوان «بررسی روابط همبستگی و سهم تبیینی مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان با ابعاد نگرش جامع پژوهشگری دانشجویان علوم تربیتی دانشگاه‌های دولتی شهر تهران» یافته‌ها نشان داد که بین مجموع مؤلفه‌های مثبت برنامه درسی پنهان دانشگاهی با ابعاد شناختی، عاطفی و عملکردی و نیز مجموع ابعاد نگرشی دانشجویان، رابطه معنادار و مستقیم برقرار است و رابطه مذکور بین مجموع مؤلفه‌های منفی برنامه درسی پنهان معنادار و غیرمستقیم بوده است. همچنین در پژوهشی دیگر با عنوان «بررسی رابطه بین مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان و روحیه علمی دانشجویان» به وسیله امینی، مهدی زاده، ماشالهی و علیزاده (۱۳۹۰) انجام گرفته که در این پژوهش هفت مؤلفه به عنوان مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان در آموزش عالی در نظر گرفته شد که شامل ساختار فیزیکی و معماری دانشگاه، ارتباط متقابل میان اعضای هیئت علمی و دانشجویان، قوانین و مقررات، روش‌های تدریس، محتوا، شیوه‌های ارزشیابی و جو اجتماعی بود. نتایج تحقیق نشان داد که بین تمام مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان و روحیه علمی دانشجویان رابطه وجود دارد و بین دانشجویان زن و مرد فقط در یکی از مؤلفه‌ها (ارتباط متقابل میان اعضای هیئت علمی و دانشجویان) تفاوت معنی داری وجود دارد.

بیانفر و همکاران (۱۳۸۹) در پژوهشی تحت عنوان «تبیین اثر برنامه درسی پنهان مدارس بر بازده‌های عاطفی یادگیری در دانش‌آموزان دوره راهنمایی به منظور ارائه مدل» به این نتیجه رسیدند که آثار برنامه درسی پنهان محیط فیزیکی و اجتماعی در اکثر مدارس مورد مشاهده بر بازده‌های عاطفی دانش‌آموزان، منفی و نامطلوب بود و در اکثر مدارس تعامل معلم‌ها با دانش‌آموزان، تعامل اولیای مدرسه با دانش‌آموزان و با یکدیگر و تعامل دانش‌آموزان با هم منفی بود. این تعاملات از عوامل اثرگذار بر بازده‌های عاطفی دانش‌آموزان است. دورمن و همکاران (۱۹۹۹) به نقل از صمدی (۱۳۸۰) توجه به نیازهای

دینی دانش‌آموزان و جلب رضایت آنان در آموزش دینی را از متغیرهای مهم در به وجود آوردن ایمان یادگیران دانسته‌اند و همچنین اعلام نموده‌اند شرایط موجود کلاس‌های آموزش دینی، تعیین‌کننده قوی برای نگرش مثبت به دین مسیحیت است. درزمینهٔ عوامل مؤثر بر برنامه درسی و آموزش دین در جوامع مختلف پژوهش‌های زیادی صورت گرفته است از جمله: فای (۱۹۹۳) توجه به نیازهای یادگیرندگان در برنامه درسی مبتنی بر علایق فراگیران (رویکرد فراگیرمحور) و مسائل جامعه را از متغیرهای مهم در به وجود آمدن ایمان مذهبی دانش‌آموزان می‌داند. گیبسون^۱ (۱۹۸۹) و فرانسیس^۲ (۱۹۸۹) در تحقیقات خود نتیجه گرفتند که آموزش دینی از طریق توجه به رفتارهای مذهبی و دل مشغولی‌های ذهنی دانش‌آموزان می‌تواند نقش مهمی در ایجاد نگرش مثبت آنان به اعتقادات مذهبی ایفا نماید (صمدی، ۱۳۸۰). اکرمی (۱۳۷۳) عوامل به وجود آورنده و مؤثر بر آموزش‌های ضمنی یا برنامه درسی پنهان را، معماری و کیفیت ساختمان مدرسه- ساختار اجتماعی و اداری مدرسه- جو اجتماعی مدرسه تعامل معلم و شاگرد، مواد متن می‌داند ایشان در ادامه عوامل مؤثر بر برنامه درسی پنهان درس دینی را معلم، کتاب، ارزشیابی مدیریت توسعه (نقش مدیر، معاون و سایر کارکنان اداری مدرسه) سایر معلمان مدرسه، خانواده و جامعه معرفی می‌کند.

شاو^۳ (۲۰۰۶) بیان می‌کند که ساختارها و روش‌های شایع در آموزش دینی موجب می‌شود که برنامه درسی پنهان تأثیر منفی در دانشجویان داشته باشد. آموزش دینی فقط زمانی مؤثر است که به برنامه درسی پنهان نیز مانند برنامه درسی آشکار توجه و به‌طور هدفمند طراحی شود. لنگوت و میتچل^۴ (۲۰۰۸) در تحقیق خود تحت عنوان «بررسی رابطه میان تجربیات معلم و دانش‌آموزان در برنامه درسی پنهان» عنوان می‌کنند که تعامل میان معلم و دانش‌آموز برنامه درسی پنهان را ایجاد می‌کند. کریگ^۵ (۲۰۰۶) در تحقیقی تحت

^۱ -Gibson

^۲ - Francis

^۳ - Shaw

^۴ Langhout & Mitchell

^۵ - Craig

عنوان "فرهنگ مدرسه: برنامه درسی پنهان، مسئله مختصر" بیان می‌کند که فرهنگ مدرسه- مثبت یا منفی- از چشم اندازش و ارزش‌های پذیرفته شده‌اش ناشی می‌شود. فرهنگ قوی یا ضعیف به اقدامات، نسبت‌ها، نهادها، مراسم و آیین‌هایی که از نزدیک با این دیدگاه هم تراز شده‌اند، بستگی دارد. مارلو و مین هیرا^۱ (۲۰۰۸) در گزارش پژوهشی خود که به بررسی موضوع‌های کلیدی برنامه درسی پرداختند به این مطلب اشاره کردند که مدیران مدارس به‌عنوان رهبران و فرهنگ سازان مدارس بیشترین تأثیر را در برنامه درسی پنهان دارند. بارانی و همکاران (۲۰۱۱) در تحقیقی تحت عنوان "شاخص‌های کیفیت برنامه درسی پنهان در مراکز آموزش عالی" که در دانشگاه‌های استان گیلان برگزار شده بود موارد زیر را به‌عنوان شاخص‌های کیفیت برنامه درسی پنهان معرفی کردند: ۱- استفاده از روند مدرن در برنامه درسی ۲- برگزاری سخنرانی‌های علمی، ۳- استفاده از فن‌آوری‌های نوین در آموزش ۴- برنامه درسی انگیزشی ۵- مشاوره و راهنمایی ۶- توجه کامل به یادگیری در دانشگاه‌ها ۷- برگزاری کارگاه‌های آموزشی برای کارکنان ۸- امکانات و تجهیزات (Barani, Azma, Seyyedrezai, 2011) نولتی میر و مک لالین^۲ (۲۰۱۰) پژوهشی در زمینهٔ بازنمود رفتار نامتناسب دانش‌آموزان مدارس خصوصی در ایالت اهایا انجام داده‌اند. نتایج به‌دست آمده از تجزیه و تحلیل چندمتغیره معیارهای تکراری، تأییدکننده این امر هستند که دانش‌آموزان آمریکایی آفریقایی بیشترین دریافت‌کنندگان انضباط بازدارنده هستند؛ بنابراین با عنایت به تحقیقات انجام شده و دیدگاه‌های مطرح شده؛ مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان تأثیری به مراتب عمیق‌تر بر دانش‌آموزان دارد. لذا پژوهش حاضر درصدد است تا تأثیرات مثبت و منفی مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان بر تربیت دینی دانش‌آموزان را موردبررسی قرار دهد.

روش‌شناسی پژوهش

^۱Marlow & Minehira

^۲- Noltemeyer & Mcloughlin

رویکرد پژوهش حاضر، کیفی و با تلفیقی از روش‌های مصاحبه پژوهی در مرحله اجرای پژوهش و گردآوری اطلاعات و تحلیل محتوای کیفی (در مرحله تجزیه و تحلیل یافته‌ها) با نمونه‌گیری هدفمند (با معیار زنجیره‌ای شاخص)، بر روی چهار مدرسه و سی دانش‌آموز، انجام شده است. اطلاعات مورد نیاز، با استفاده از ابزارهای مصاحبه نیمه ساختاریافته، گردآوری شد. به عقیده ما برنامه درسی پنهان از جمله پدیده‌هایی است که بازتابی آن‌ها با داده‌های روایی^۱، تصویری به مراتب طبیعی‌تر و واقع‌گرایانه‌تر از داده‌های عددی^۲ به دست می‌دهد. مروری بر پیشینه پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه برنامه درسی پنهان نیز نشان می‌دهد که بیشتر پژوهش‌ها در این حوزه با به کارگیری روش کیفی انجام شده‌اند (گوردون، ۱۳۷۵)؛ بنابراین در این پژوهش از روش کیفی بهره گرفته‌ایم. همچنین تجزیه و تحلیل یافته‌ها، بر مبنای تحلیل محتوای کیفی انجام شده و کدگذاری یافته‌ها، در سه مرحله؛ کدگذاری باز، گزینشی و محوری صورت گرفته است. اعتبار و اعتمادپذیری یافته‌ها، از طریق تکنیک‌های کنترل اعضاء، بازنگری ناظرین و انجام مصاحبه‌ها توسط پژوهشگر، تأمین شده است.

یافته‌های پژوهش

تأثیرات مثبت و منفی مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان (معلم، دانش‌آموزان، روش‌های تدریس، قوانین و مقررات، مکان فیزیکی مدرسه) بر تربیت دینی دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه شهرستان تالش را می‌توان در ۵ بعد به شرح زیر شناسایی و تحلیل نمود:

۱. تأثیرات از ناحیه معلمان

الف) تأثیر مثبت

^۱ Narrative

^۲ Numeric.

جدول ۱: تأثیر مقوله‌های محوری اثر پنهان معلم بر تربیت دینی دانش‌آموزان

سطح	مقوله‌های محوری اثر پنهان مثبت عامل معلم
شناختی	اثر مثبت توانایی علمی معلم در بحث و گفتگوهای صمیمانه‌ی دینی و مذهبی با دانش‌آموزان بر هدایت ادارک، شناخت و فهم دینی دانش‌آموزان
عاطفی	اثر مثبت ایجاد فضای دوستانه و صمیمی از سوی معلم، جهت طرح پرسش و پاسخ مسائل دینی و شرعی بر انگیزه دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی و اسلامی
	اثر مثبت سؤال دینی در ذهن دانش‌آموز ایجاد کردن بر تقویت گرایش دانش‌آموزان به مسائل دینی و مذهبی
	اثر مثبت طرح شدن مسائل دینی از سوی معلم بر علاقه مندی و گرایش دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی و مذهبی
	اثر مثبت با انگیزه بودن معلم در خصوص مسائل مذهبی و دینی بر ترغیب دانش‌آموزان به سمت زمینه‌های مرتبط با تربیت دینی
رفتاری	اثر مثبت شاخص‌های رفتاری معلم از جمله پایبندی معلم در رعایت شؤونات اسلامی بر تعالی رفتار، اخلاق دینی و انجام واجبات دینی توسط دانش‌آموزان
	اثر مثبت بیان مسائل دینی از سوی معلم بر تقویت مشارکت دانش‌آموزان در فعالیت‌های دینی مدرسه

جدول ۱، نشان‌دهنده تأثیر پنهان مثبت عامل معلم بر تربیت دینی دانش‌آموزان است به‌طوری‌که در حیطه شناختی به یک مقوله محوری؛ اثر مثبت توانمندی علمی معلم در بحث و گفتگوهای صمیمانه‌ی دینی و مذهبی با دانش‌آموزان بر هدایت ادارک، شناخت و فهم دینی دانش‌آموزان منتج گردید. در حیطه عاطفی به چهار مقوله محوری؛ اثر مثبت ایجاد فضای دوستانه و صمیمی از سوی معلم، جهت طرح پرسش و پاسخ مسائل دینی و شرعی بر انگیزه دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی و اسلامی، اثر مثبت سؤال دینی در ذهن دانش‌آموز ایجاد کردن بر تقویت گرایش دانش‌آموزان به مسائل دینی و مذهبی، اثر مثبت طرح شدن مسائل دینی از سوی معلم بر علاقه مندی و گرایش دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی و مذهبی، اثر مثبت با انگیزه بودن معلم در خصوص مسائل مذهبی و دینی بر ترغیب دانش‌آموزان به سمت زمینه‌های مرتبط با تربیت دینی رسید و در سطح رفتاری دو مقوله محوری؛ اثر مثبت شاخص‌های رفتاری معلم از جمله پایبندی معلم در رعایت شؤونات اسلامی بر تعالی رفتار، اخلاق دینی و انجام واجبات دینی دانش‌آموزان، اثر مثبت

بیان مسائل دینی از سوی معلم بر تقویت مشارکت دانش‌آموزان در فعالیت‌های دینی مدرسه حاصل شد.
(ب) تأثیر منفی

جدول ۱: تأثیر مقوله‌های محوری اثر پنهان معلم بر تربیت دینی دانش‌آموزان

سطح	مقوله‌های محوری اثر پنهان منفی عامل معلم
شناختی	اثر منفی ناتوانی علمی معلم در بحث و گفتگوهای دوستانه دینی و مذهبی با دانش‌آموزان بر تضعیف ادراک، شناخت و فهم دینی دانش‌آموزان.
عاطفی	اثر منفی‌انگیز هدیننداشتمعلمبر تضعیف‌نگرشدانش‌آموزاننسبتبه‌دینومسائل‌دینی
	اثر منفی خشک و آمرانه بیان شدن مسائل دینی از سوی معلم بر تضعیف اعتقادات و نگرش دینی دانش‌آموزان
رفتاری	اثر منفی رفتار نامطلوب معلم در بیان کردن مسائل دینی بر تضعیف رفتار دینی دانش‌آموزان
	اثر منفی اظهارهای دینی بیش‌ازحد معلم بر تضعیف رفتار دینی دانش‌آموزان
	اثر منفی مدیریت نامطلوب رفتارهای دینی در بحث‌های مذهبی کلاس بر تخریب رفتارهای دینی دانش‌آموزان.

جدول ۲، نشان‌دهنده تأثیر پنهان منفی عامل معلم بر تربیت دینی دانش‌آموزان است به‌طوری‌که در حیطه شناختی به یک مقوله محوری؛ اثر منفی ناتوانی علمی معلم در بحث و گفتگوهای دوستانه دینی و مذهبی با دانش‌آموزان بر تضعیف ادراک، شناخت و فهم دینی دانش‌آموزان منتج گردید. در حیطه عاطفی به دو مقوله محوری؛ اثر منفی‌انگیزه دینی نداشتن معلم بر تضعیف نگرش دانش‌آموزان نسبت به دین و مسائل دینی؛ اثر منفی خشک و آمرانه بیان شده مسائل دینی از سوی معلم بر تضعیف اعتقادات و نگرش دینی دانش‌آموزان رسید؛ و در سطح رفتاری سهم‌مقوله محوری؛ اثر منفی رفتار نامطلوب معلم در بیان کردن مسائل دینی بر تضعیف رفتار دینی دانش‌آموزان، اثر منفی اظهارهای دینی بیش‌ازحد معلم بر تضعیف رفتار دینی دانش‌آموزان، اثر منفی مدیریت نامطلوب رفتارهای دینی در بحث‌های مذهبی کلاس بر تخریب رفتارهای دینی دانش‌آموزان حاصل شد.
۲. تأثیرات از ناحیه دانش‌آموزان

الف) تأثیر مثبت

جدول ۳: تأثیر مقوله‌های محوری اثر پنهان دانش‌آموز بر تربیت دینی دانش‌آموزان

سطح	مقوله‌های محوری اثر پنهان مثبت عامل دانش‌آموز
شناختی	اثر مثبت تعاملات و صحبت‌های دینی دوستان بر افزایش ادراکات دینی و شناخت مسائل دینی و مذهبی دانش‌آموز
	اثر مثبت مکالمات و صحبت‌های دینی دانش‌آموزان با یکدیگر بر اعتلاء فهم دینی دانش‌آموز
عاطفی	اثر مثبت حرف زدن دوستان در زمینه مسائل دینی بر افزایش گرایش در دانش‌آموز نسبت به مسائل و فعالیت‌های دینی
	اثر مثبت تعاملات دانش‌آموزان با یکدیگر بر علاقه‌مندی و گرایش به مسائل دینی
رفتاری	اثر مثبت رفتارهای دینی از سوی دوستان بر انجام رفتارهای دینی دانش‌آموز
	اثر مثبت فعالیت‌های مذهبی دوستان بر گسترش انجام رفتارهای دینی در دانش‌آموز

جدول ۳، نشان‌دهنده تأثیر پنهان مثبت عامل دانش‌آموز بر تربیت دینی دانش‌آموزان است به‌طوری‌که در حیطه شناختی به دو مقوله محوری؛ اثر مثبت تعاملات و صحبت‌های دینی دوستان بر افزایش ادراکات دینی و شناخت مسائل دینی و مذهبی دانش‌آموز، اثر مثبت مکالمات و صحبت‌های دینی دانش‌آموزان با یکدیگر بر اعتلاء فهم دینی دانش‌آموز منتج گردید. در سطح عاطفی به دو مقوله محوری؛ اثر مثبت تعاملات دانش‌آموزان با یکدیگر بر علاقه‌مندی و گرایش به مسائل دینی، اثر مثبت حرف زدن دوستان در زمینه مسائل دینی بر افزایش گرایش در دانش‌آموز نسبت به مسائل و فعالیت‌های دینی و مذهبی شد؛ و در سطح رفتاری دو مقوله محوری؛ اثر مثبت رفتارهای دینی از سوی دوستان بر انجام رفتارهای دینی دانش‌آموز و اثر مثبت فعالیت‌های مذهبی دوستان بر گسترش انجام رفتارهای دینی در دانش‌آموز حاصل شد.

ب) تأثیر منفی

جدول ۴: تأثیر مقوله‌های محوری اثر پنهان دانش‌آموز بر تربیت دینی دانش‌آموزان

سطح	مقوله‌های محوری اثر پنهان منفی عامل دانش‌آموز
شناختی	اثر منفی تعاملات و صحبت‌های دینی ناآگاهانه دوستان بر کاهش ادراکات دینی و عدم شناخت درست مسائل دینی و مذهبی دانش‌آموز
	اثر منفی مکالمات و صحبت‌های غیر دینی دانش‌آموزان با یکدیگر بر انحراف فهم دینی دانش‌آموز
عاطفی	اثر منفی تعاملات دانش‌آموزان با یکدیگر بر کاهش علاقه‌مندی و گرایش به مسائل دینی
	اثر منفی علاقه‌مند نبودن دانش‌آموزان به مسائل دینی و مذهبی بر تضعیف نگرش و اعتقادات دینی دانش‌آموز
	اثر منفی بی‌انگیزگی دوستان جهت انجام فعالیت‌های دینی بر تضعیف گرایش‌های دینی دانش‌آموز
رفتاری	اثر منفی رفتارهای غیر دینی نامطلوب از سوی دوستان بر کاهش انجام رفتارهای دینی دانش‌آموز
	اثر منفی عدم مشارکت دوستان در فعالیت‌ها و مراسم دینی مدرسه بر کاهش رفتارهای دینی دانش‌آموز

جدول ۴، نشان‌دهنده تأثیر پنهان منفی عامل دانش‌آموز بر تربیت دینی دانش‌آموزان است به‌طوری‌که در حیطه شناختی به دو مقوله محوری؛ اثر منفی تعاملات و صحبت‌های دینی ناآگاهانه دوستان بر کاهش ادراکات دینی و عدم شناخت درست مسائل دینی و مذهبی دانش‌آموز، اثر منفی مکالمات و صحبت‌های غیر دینی دانش‌آموزان با یکدیگر بر انحراف فهم دینی دانش‌آموز منتج گردید. در حیطه عاطفی به سه مقوله محوری؛ اثر منفی تعاملات دانش‌آموزان با یکدیگر بر کاهش علاقه‌مندی و گرایش به مسائل دینی، اثر منفی علاقه‌مند نبودن دانش‌آموزان به مسائل دینی و مذهبی بر تضعیف نگرش و اعتقادات دینی دانش‌آموز، اثر منفی بی‌انگیزگی دوستان جهت انجام فعالیت‌های دینی بر تضعیف گرایش‌های دینی دانش‌آموز رسید. در سطح رفتاری نیز دو مقوله محوری؛ اثر منفی رفتارهای غیردین‌نامطلوب از سوی دوستان بر کاهش انجام رفتارهای دینی دانش‌آموز، اثر منفی عدم مشارکت دوستان در فعالیت‌ها و مراسم دینی مدرسه بر کاهش رفتارهای دینی دانش‌آموز حاصل شد.

۳. روش تدریس

الف) تأثیر مثبت

جدول ۵: تأثیر مقوله‌های محوری اثر پنهان روش تدریس بر تربیت دینی دانش‌آموزان

سطح	مقوله‌های محوری اثر پنهان مثبت عامل روش تدریس
شناختی	اثر مثبت تدریس مفاهیم و مسائل دینی و مذهبی بر گسترش اطلاعات دینی دانش‌آموز
عاطفی	اثر مثبت تدریس مسائل دینی با استفاده از نمایش، فیلم و تصاویر و داستان بر تقویت گرایش، نگرش و علائق دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی و مذهبی
رفتاری	اثر مثبت تدریس الگوهای عملی رفتارهای دینی با استفاده از نمایش، فیلم و تصاویر و داستان بر گسترش و ارتقای رفتارها و انجام واجبات دینی در دانش‌آموز

جدول ۵، نشان‌دهنده تأثیر پنهان مثبت عامل روش تدریس بر تربیت دینی دانش‌آموزان است به‌طوری‌که در حیطه شناختی به یک مقوله محوری؛ اثر مثبت تدریس مفاهیم و مسائل دینی بر گسترش اطلاعات دینی دانش‌آموز منتج گردید. در حیطه عاطفی به یک مقوله محوری؛ اثر مثبت تدریس مسائل دینی با استفاده از نمایش، فیلم و تصاویر و داستان بر تقویت گرایش، نگرش و علائق دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی و مذهبی رسید. همچنین در سطح رفتاری نیز یک مقوله محوری؛ اثر مثبت تدریس الگوهای عملی رفتارهای دینی با استفاده از نمایش، فیلم و تصاویر و داستان بر گسترش و ارتقای رفتارها و انجام واجبات دینی در دانش‌آموز حاصل شد.

ب) اثر منفی

جدول ۶، نشان‌دهنده تأثیر پنهان منفی عامل روش تدریس بر تربیت دینی دانش‌آموزان است به‌طوری‌که در حیطه عاطفی به دو مقوله محوری؛ اثر منفی فضای خشک و غیردوستانه در تدریس مسائل دینی بر تضعیف گرایش‌ها و علائق دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی و مذهبی، اثر منفی تدریس مفاهیم دینی صرفاً از طریق سخنرانی بر تضعیف گرایش دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی منتج گردید.

جدول ۶: تأثیر مقوله‌های محوری اثر پنهان روش تدریس بر تربیت دینی دانش‌آموزان

سطح	مقوله‌های محوری اثر پنهان منفی عامل روش تدریس
شناختی	دانش‌آموزان نظری نداشتند
عاطفی	اثر منفی رفتار خشک و غیردوستانه در تدریس مسائل دینی بر تضعیف گرایش‌ها و علایق دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی و مذهبی
	اثر منفی تدریس مفاهیم دینی صرفاً از طریق سخنرانی بر تضعیف گرایش دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی
رفتاری	دانش‌آموزان نظری نداشتند

۴. تأثیرات از ناحیه مکان فیزیکی مدرسه

الف) تأثیر مثبت

جدول ۷، نشان‌دهنده تأثیر پنهان مثبت عامل مکان فیزیکی بر تربیت دینی دانش‌آموزان است به‌طوری‌که در حیطه شناختی به دو مقوله محوری؛ اثر مثبت استفاده از مضامین دینی در طراحی دکوراسیون کلاس درس و مدرسه بر ارتقاء فهم دینی دانش‌آموز، اثر مثبت معماری اسلامی مدرسه بر تعالی و هدایت ادراک دینی دانش‌آموزان نسبت به مسائل مذهبی منتج گردید. در حیطه عاطفی به دو مقوله محوری؛ اثر مثبت استفاده از تابلوها و بنرهای مذهبی بر ترغیب دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی و مذهبی، اثر مثبت معماری اسلامی مدرسه بر تقویت گرایش دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی رسید؛ و نیز در حیطه رفتاری یک مقوله محوری؛ اثر مثبت چیدمان گروهی صندلی‌ها و میزگرد کلاس در هنگام بیان مباحث دینی بر تقویت مشارکت دانش‌آموزان در بحث‌های دینی کلاس درس حاصل شد.

جدول ۷: تأثیر مقوله‌های محوری اثر پنهان مکان فیزیکی بر تربیت دینی دانش‌آموزان

سطح	مقوله‌های محوری اثر پنهان مثبت عامل مکان فیزیکی
شناختی	اثر مثبت استفاده از مضامین دینی در طراحی دکوراسیون کلاس درس و مدرسه بر ارتقاء فهم دینی دانش‌آموز
	اثر مثبت معماری اسلامی مدرسه بر تعالی و هدایت ادراک دینی دانش‌آموزان نسبت به مسائل مذهبی
عاطفی	اثر مثبت استفاده از تابلوها و بنرهای مذهبی بر ترغیب دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی و مذهبی

اثر مثبت معماری اسلامی مدرسه بر تقویت گرایش دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی	
اثر مثبت چیدمان گروهی صندلی‌ها و میزگرد کلاس در هنگام بیان مباحث دینی بر تقویت مشارکت دانش‌آموزان در بحث‌های دینی کلاس درس	رفتاری

ب) تأثیر منفی

جدول ۸، نشان‌دهنده تأثیر پنهان منفی عامل مکان فیزیکی بر تربیت دینی دانش‌آموزان است به‌طوری‌که در حیطه عاطفی به سه مقوله محوری؛ اثر منفی امکانات نامناسب مدرسه در حوزه نیازمندی‌های دینی بر تضعیف علایق دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی، اثر منفی عدم تجهیز کتابخانه مدرسه به کتاب‌های دینی بر کاهش گرایش دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی، اثر منفی بیش‌ازحد نوشته شدن پیام‌های دینی بر روی دیوارهای مدرسه بر کاهش رغبت دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی منتج گردید. در حیطه رفتاری یک مقوله محوری؛ اثر منفی چیدمان کلاس در هنگام بیان مباحث دینی از سوی معلم بر کاهش مشارکت دانش‌آموزان در بحث‌های دینی کلاس درس حاصل شد.

جدول ۸: تأثیر مقوله‌های محوری اثر پنهان مکان فیزیکی بر تربیت دینی دانش‌آموزان

مقوله‌های محوری اثر پنهان منفی عامل مکان فیزیکی	سطح
دانش‌آموزان نظری نداشتند	شناختی
اثر منفی امکانات نامناسب مدرسه در حوزه نیازمندی‌های دینی بر تضعیف علایق دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی	عاطفی
اثر منفی عدم تجهیز کتابخانه مدرسه به کتاب‌های دینی بر کاهش گرایش دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی	
اثر منفی بیش‌ازحد نوشته شدن پیام‌های دینی بر روی دیوارهای مدرسه بر کاهش رغبت دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی	
اثر منفی چیدمان کلاس در هنگام بیان مباحث دینی از سوی معلم بر کاهش مشارکت دانش‌آموزان در بحث‌های دینی کلاس درس.	رفتاری

۵. تأثیرات از ناحیه قوانین و مقررات مدرسه

الف) تأثیر مثبت

جدول ۹، نشان‌دهنده تأثیر پنهان مثبت عامل قوانین و مقررات بر تربیت دینی دانش‌آموزان است به‌طوری‌که در حیطه شناختی به یک مقوله محوری؛ اثر مثبت استفاده از مضامین و مفاهیم دینی در قوانین و مقررات مدرسه بر اعتلاء ادراک و فهم دینی دانش‌آموز منتج گردید. در حیطه عاطفی به دو مقوله محوری؛ اثر مثبت اجرای دوستانه و صمیمانه قوانین و مقررات در مدرسه از سوی اولیا و مربیان بر ارتقاء گرایش دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی، اثر مثبت مشارکت و همکاری دانش‌آموز در اجرای قوانین و مقررات مدرسه بر تقویت گرایش و علائق دانش‌آموز نسبت به مسائل دینی مدرسه رسید. همچنین در حیطه رفتاری دو مقوله محوری؛ اثر مثبت پابندی مسئولان مدرسه به قوانین مدرسه بر تکوین رفتارهای صحیح همسو با تربیت دینی دانش‌آموزان؛ اثر مثبت رفتار مهربانانه و دوستانه مسئولان هنگام اجرای قوانین مدرسه بر گسترش رعایت قوانین و مقررات مدرسه در زمینه همسو با تربیت دینی دانش‌آموز حاصل شد.

جدول ۹: تأثیر مقوله‌های محوری اثر پنهان قوانین و مقررات بر تربیت دینی دانش‌آموزان

سطح	مقوله‌های محوری اثر پنهان مثبت عامل قوانین و مقررات
شناختی	اثر مثبت استفاده از مضامین و مفاهیم دینی در اجرای قوانین و مقررات مدرسه بر اعتلاء ادراک و فهم دینی دانش‌آموز
عاطفی	اثر مثبت اجرای دوستانه و صمیمانه قوانین و مقررات در مدرسه از سوی اولیا و مربیان بر ارتقاء گرایش دانش‌آموز نسبت به مسائل دینی
	اثر مثبت مشارکت و همکاری دانش‌آموزان در اجرای قوانین و مقررات مدرسه بر تقویت گرایش و علائق دانش‌آموز نسبت به مسائل دینی مدرسه
رفتاری	اثر مثبت پابندی مسئولان مدرسه به قوانین مدرسه بر تکوین رفتارهای صحیح همسو با تربیت دینی دانش‌آموزان
	اثر مثبت رفتار مهربانانه و دوستانه مسئولان هنگام اجرای قوانین مدرسه بر گسترش رعایت قوانین و مقررات مدرسه در زمینه همسو با تربیت دینی دانش‌آموز

ب) تأثیر منفی

جدول ۱۰، نشان‌دهنده تأثیر پنهان منفی عامل قوانین و مقررات بر تربیت دینی دانش‌آموزان است به‌طوری‌که در حیطه شناختی به یک مقوله محوری؛ اثر منفی استفاده

بیش‌ازحد از مضامین و مفاهیم دینی در قوانین و مقررات مدرسه بر تضعیف ادراک و فهم دینی دانش‌آموز منتج گردید. در حیطه عاطفی به دو مقوله محوری؛ اثر منفی اعمال آمرانه قوانین و مقررات در مدرسه از سوی اولیا و مربیان بر تخریب گرایش دانش‌آموز نسبت به مسائل دینی، اثر منفی ایجاد فضای غیردوستانه در اجرای قوانین و مقررات مدرسه بر تضعیف نگرش دانش‌آموزان نسبت به مسائل دینی مدرسه رسید؛ و همچنین در حیطه رفتاری دو مقوله محوری؛ اثر منفی اجرای سخت‌گیرانه قوانین و مقررات مدرسه بر کاهش انجام فعالیت‌های دینی دانش‌آموز، اثر منفی مدیریت نامطلوب مدرسه در اجرای قوانین و مقررات بر تخریب رفتارهای دینی دانش‌آموز حاصل شد.

جدول ۱۰: تأثیر مقوله‌های محوری اثر پنهان قوانین و مقررات بر تربیت دینی دانش‌آموزان

سطح	مقوله‌های محوری اثر پنهان منفی عامل قوانین و مقررات
شناختی	اثر منفی استفاده بیش‌ازحد از مضامین و مفاهیم دینی در قوانین و مقررات مدرسه بر تضعیف ادراک و فهم دینی دانش‌آموز
عاطفی	اثر منفی اعمال آمرانه قوانین و مقررات در مدرسه از سوی اولیا و مربیان بر تخریب گرایش دانش‌آموز نسبت به مسائل دینی
	اثر منفی ایجاد فضای غیردوستانه در اجرای قوانین و مقررات مدرسه بر تضعیف نگرش دانش‌آموز نسبت به مسائل دینی مدرسه
رفتاری	اثر منفی اجرای سخت‌گیرانه قوانین و مقررات مدرسه بر کاهش انجام فعالیت‌های دینی دانش‌آموز
	اثر منفی مدیریت نامطلوب مدرسه در اجرای قوانین و مقررات بر تخریب رفتارهای دینی دانش‌آموز

بحث و نتیجه‌گیری؛

هدف از انجام پژوهش حاضر، بررسی چگونگی تأثیر وجوهی از مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان، (معلم، دانش‌آموز، روش تدریس، مکان فیزیکی، قوانین و مقررات مدرسه) بر تربیت دینی دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه شهرستان تالش، بود. یافته‌های پژوهش حاکی از آن بود که مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان موردبررسی، بر تربیت دینی دانش‌آموزان در سطوح سه‌گانه (شناختی، عاطفی و رفتاری) و در دو وجه مثبت و منفی رخ داده است.

یافته‌های پژوهش در زمینه تأثیر تعاملات و روابط موجود در کلاس‌های درس و مدرسه (تعاملات معلم با دانش‌آموزان و تعاملات دانش‌آموزان با یکدیگر) با یافته‌های به‌دست‌آمده از پژوهش‌های ماک و فلاین (۲۰۰۲)، ترنر (۲۰۰۸)، ناهرن برگرواستین برگر (۲۰۰۹)، اوسل و همکاران (۲۰۰۹)، گاریت و یانگ (۲۰۰۹) و همچنین پژوهش‌های اکرمی (۱۳۷۳)، ساده ئی (۱۳۷۶)؛ به نقل از (بیان فر و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۷۹) و فلاح و همکاران (۱۳۹۱) همسو بود. درواقع پژوهشگران مذکور نیز به این نتیجه دست یافتند که تعاملات موجود در محیط مدرسه یکی از عوامل مهم و مؤثر در شکل‌گیری برنامه درسی پنهان می‌باشد. لنگوت و میتچل (۲۰۰۸) تعامل معلم و دانش‌آموز بر یادگیری دانش‌آموزان نقش دارد. لمپ و سئال^۱ (۲۰۰۴) استادان ماهر در کیفیت آموزش نقش مثبت و مؤثری دارند. هم‌چنین در زمینه اثرپذیری از علایق دوستان، با مهدوی و پیلتن (۱۳۸۸)، همسو است، صاحب‌نظران مختلف حوزه برنامه درسی در خصوص تأثیر قوانین و مقررات مدرسه در شکل‌گیری برنامه درسی پنهان (مک نیل، ۱۹۹۶؛ ایلوا، ۱۹۹۸؛ آهولا، ۲۰۰۰؛ مایلز و آندریون، ۲۰۰۱؛ اسمیت و مونتگمری، ۲۰۰۸ و ملکی، ۱۳۸۶؛ به نقل از بیان فر و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۷۵) اتفاق نظر داشتند. دیوان‌سالاری با مجموعه‌های فشرده قوانین و مقررات، قوانین انضباطی و محدودیت‌ها و قوانین حضور و غیاب و کنترل‌های فردی و گروهی از عناصر پراهمیت در برنامه درسی پنهان است که عملاً تأثیرات مخرب و منفی را بر تربیت دینی دانش‌آموزان بر جای می‌گذارد.

در زمینه اثرگذاری روش تدریس، آن دسته از روش‌های تدریس سنتی که معلم به‌عنوان متکلم وحده ادای وظیفه می‌کند و دانش‌آموزان صرفاً در نقش مخاطبان منفعل و راكد ظاهر می‌شوند، تأثیری منفی بر تربیت دینی دانش‌آموزان دارد. این پژوهش نشان داد که مؤلفه روش تدریس در شکل‌گیری برنامه درسی پنهان مؤثر است. این یافته با مطالعات درخشان و همکاران (۱۳۹۲)، اکرامی و همکاران (۲۰۰۶)، سالمی و همکاران (۲۰۰۵)، مبارکی و نیز با نتایج پژوهش امینی و همکاران (۲۰۱۲) و به روغنی (۲۰۱۱)، به نقل از

^۱ Lempp & Seale

تقوایی یزدلی و همکاران، ۱۳۹۲) همخوانی دارد. در این راستا مظلومی (۲۰۰۰) و اکرامی و همکاران (۲۰۰۶)، به نقل از درخشان و همکاران، (۱۳۹۲) مهم‌ترین ویژگی‌های یک معلم خوب را داشتن آگاهی، کاردانی و مهارت تسلط بر مطلب و محتوای کتاب بیان می‌کنند و همچنین تقوایی یزدلی و همکاران (۱۳۹۲) در مورد مؤلفه روش تدریس معتقدند که معلم به‌عنوان آسان‌ساز فرایند آموزش و رشد ویژگی‌های شناختی، عاطفی و رفتاری دانش‌آموزان تلقی می‌شود و باید در انتخاب روش‌های تدریس متناسب با محتوای کتاب به آثار تربیتی و اجتماعی آن توجه و با به‌کارگیری روش‌های آموزشی فعال زمینه توسعه‌ی مهارت‌های فردی و اجتماعی و کاهش انزوا و انفعال دانش‌آموزان را در جهت سلامت جامعه فراهم کند. از میان مؤلفه‌های مختلف برنامه درسی پنهان، مؤلفه مکان فیزیکی مدرسه به‌عنوان یکی از عوامل بسیار حائز اهمیت جلوه‌گر می‌شود. مکان فیزیکی مدرسه، فرآیند تدریس و یادگیری را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد و در صورت نامطلوب بودن برنامه درسی را به‌طور جدی دچار مشکل می‌سازد. در این خصوص می‌توان به محیط فیزیکی مناسب، تعداد ساختمان‌های آموزشی، تعداد کلاس‌های درس، آزمایشگاه، محیط کتابخانه و کارگاه‌ها اشاره نمود که وسعت و کیفیت آن‌ها تأثیر مهمی بر عملکرد نظام آموزشی می‌گذارد (مظفر، ۱۳۸۸ به نقل از بزرگ، ۱۳۹۰).

در خصوص اثرگذاری مکان فیزیکی مدرسه با نتایج پژوهش صاحب‌نظرانی چون مارگولیس، (۲۰۰۱)؛ دیکسی^۱، (۲۰۰۳)؛ وبر، (۲۰۰۹)؛ و فریتر، (۲۰۰۹)، به نقل از (بیان فر و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۷۶) هم‌راستا است. همچنین در زمینه اثرگذاری مکان فیزیکی مدرسه بر تربیت دینی دانش‌آموزان با پژوهش‌های بیگدلی (۱۳۸۱) و اشرف بهرامی (۱۳۸۰) همسو بود. درواقع پژوهشگران مذکور نیز به این نتیجه دست یافتند که وجود نمازخانه در مدرسه و امکانات مناسب آن نقش مهمی در تقویت باورهای دینی دانش‌آموزان دارد.

¹ - Diexie, G

درمجموع، یافته‌های پژوهش حاکی از اثرگذاری پنهان مؤلفه‌های معلم، دانش‌آموز، روش تدریس، مکان فیزیکی، قوانین و مقررات بر تربیت دینی دانش‌آموزان در دو وجه مثبت و منفی می‌باشد که البته، برخی از مؤلفه‌ها در حیطه‌های سه‌گانه شناختی، عاطفی و رفتاری و برخی دیگر تنها در یک یا دو حیطه اثرگذار هستند. از آنجاکه تربیت دینی دانش‌آموزان در نظام آموزش و پرورش، به‌منظور پرورش افرادی آگاه به دین و عامل به آن، اهمیت ویژه‌ای دارد. اگر دانش‌آموزان به علوم متداول مسلط باشند، ولی از تربیت دینی متناسب با سن خود بی‌بهره بمانند. اهداف اساسی نظام آموزش و پرورش محقق نشده است؛ بنابراین تربیت دینی دانش‌آموزان، یکی از اولویت‌های مهم آموزش و پرورش کشور محسوب شده و امید است که آموزش و پرورش در این مسیر، گام‌های بلندتری برداشته و زمینه تعالی ادراک، استحکام گرایش و ثبات، هدایت و تقویت رفتارهای دینی را در دانش‌آموزان محقق سازد. مقوله‌های حاصل شده از مصاحبه‌ها و مشاهدات این پژوهش، می‌تواند متولیان آموزش، طراحان و مجریان حوزه تعلیم و تربیت را در این مسیر، یاری رساند.

منابع

- اکرمی، رضا (۱۳۷۳). «الگوی برنامه درسی بینش اسلامی مقطع متوسطه»، رساله دکتری تخصصی، دانشگاه تربیت معلم تهران.
- امینی محمد، مهدی زاده مریم، ماشالهی نژاد زهرا، علیزاده مریم (۱۳۹۰). بررسی رابطه بین مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان و روحیه علمی دانشجویان. فصل‌نامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، شماره ۶۲.
- ایزدی، صمد؛ شارع پور، محمود و قربانی قهرمانی، راضیه (۱۳۸۸). بررسی نقش برنامه درسی پنهان در ایجاد نگرش به اقتدار، تقویت هویت ملی و جهانی‌شدن (مورد مطالعه: دانش‌آموزان مدارس متوسطه). مطالعات ملی، سال ۱۰، شماره ۳، صص ۱۰۹-۱۳۶.
- باقری، خسرو و خسروی، زهره (۱۳۸۷). راهنمای درونی کردن ارزش‌های اخلاقی از طریق برنامه درسی. فصل‌نامه مطالعات برنامه درسی، شماره ۸.
- بزرگ، حمیده (۱۳۹۰). شناسایی برنامه درسی پنهان متأثر از محیط فیزیکی دانشگاه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.
- بهرامی، اشرف (۱۳۸۰). بررسی راهکارهای ایجاد گرایش به نماز در بین دانش‌آموزان مدارس راهنمایی شهرستان‌های خرم‌آباد و درود. طرح پژوهشی سازمان آموزش و پرورش استان لرستان.
- بیان‌فر، فاطمه؛ ملکی، حسن؛ سیف، علی‌اکبر؛ دلاور، علی (۱۳۸۹). تبیین اثر برنامه درسی پنهان بر بازده‌های عاطفی یادگیری دانش‌آموزان دوره راهنمایی به‌منظور ارائه مدل. فصل‌نامه مطالعات برنامه درسی، سال پنجم، شماره ۱۷.
- بیگدلی، معرفت الله (۱۳۸۱). بررسی علل کمرنگ شدن مسائل دینی و اخلاقی در بین دانش‌آموزان متوسطه نظری و نقش مربیان پرورشی در تقویت ارزش‌های دینی و اخلاقی دانش‌آموزان در استان اردبیل. طرح پژوهشی با استفاده از اعتبارات شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان اردبیل.

- بی‌نا (۱۳۸۷). «میزگرد تخصصی بازشناسی مفهوم و کاربرد برنامه درسی پنهان»، مطالعات برنامه درسی، سال ۲، شماره ۸، صص ۱۵۶-۱۷۱.
- تقوایی یزدلی، حمید؛ رحیمی، زهرا و یزدخواستی، علی (۱۳۹۲). بررسی برنامه‌های درسی پنهان دانشگاه علوم پزشکی کاشان از دیدگاه دانشجویان. مجله توسعه آموزش در علوم پزشکی. دوره ۶، شماره ۱۲، صص ۱۴-۲۳.
- تقوی نسب، سیده نجمه؛ میرشاه جعفری، سید ابراهیم؛ نجفی، محمد (۱۳۸۸). ضرورت نوآوری در روش‌های تربیت دینی از مبانی علمی، دینی و فلسفی. فصل‌نامه علمی پژوهشی تربیت اسلامی، سال ۴، شماره ۹.
- خالق خواه علی (۱۳۸۹). رویکرد تربیت دینی با توجه به دو مؤلفه عقل محوری و ایمان محوری، مطالعات تربیتی و روانشناسی، شماره ۲.
- داوودی، محمد (۱۳۸۵). نقش معلم در تربیت دینی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- درخشان و همکاران (۱۳۹۲). بررسی دیدگاه دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی مشهد در مورد معیارهای یک استاد خوب. فصلنامه اخلاق پزشکی، دوره ۷، شماره ۲۵، صص ۹۷-۱۲۲.
- ساده ئی، علی (۱۳۷۶). مقایسه روش‌های تدریس فعال و سنتی در تدریس دینی دوره متوسطه، طرح پژوهشی پژوهشگاه توسعه تعلیم و تربیت.
- سبحانی نژاد، مهدی؛ حسینی یزدی، عطیه سادات (۱۳۹۳). بررسی روابط همبستگی و سهم تبیینی مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان با ابعاد نگرش جامع پژوهشگری دانشجویان علوم تربیتی دانشگاه‌های دولتی شهر تهران. فصل‌نامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، سال یازدهم، دوره دوم، شماره ۱۴. صفحات ۱۳۴-۱۱۶.
- سعیدی رضوانی، محمود (۱۳۸۰). تبیین برنامه درسی پنهان در درس بینش اسلامی دوره متوسطه و ارائه راهبردها برای استفاده از این برنامه در آموزش اثربخش دینی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه تربیت معلم، رساله دکتری.

شریعت مداری، علی (۱۳۷۴). «مبانی آموزشی متوسطه در ایران». فصلنامه علمی و پژوهشی پژوهش‌های تربیتی، تهران: مؤسسه تحقیقات تربیتی دانشگاه تربیت‌معلم، دوره جدید، ج سوم. شماره ۳ و ۴: صص ۱۶ - ۹.

شکوهی، غلامحسین (۱۳۶۳). تعلیم و تربیت و مراحل آن. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

صمدی، پروین (۱۳۸۰). طراحی الگوی مطلوب برنامه درسی دینی برای دوره متوسطه تحصیلی و میزان توافق برنامه درسی رسمی با آن، پایان‌نامه دکتری برنامه‌ریزی درسی دانشگاه تربیت مدرس.

ضیایی، زهرا؛ ضیایی، خدیجه (۱۳۹۰). تأثیر روابط سالم والدین بر تربیت دینی فرزندان. نشریه جامعه‌شناسی و علوم اجتماعی «طهورا». سال چهارم، شماره ۱۰.

علیخانی، محمدحسین؛ مهر محمدی، محمود (۱۳۸۴). بررسی پیامدهای قصد نشده «برنامه درسی پنهان» ناشی از جو اجتماعی مدارس دوره متوسطه شهر اصفهان و ارائه راهکارهایی برای کاهش پیامدهای منفی آن. ماه‌نامه علمی - پژوهشی دانش‌ور رفتار، دانشگاه شاهد، سال ۱۲، شماره ۱۲.

فتحی واجارگاه، کورش و واحدچوکده، سکینه (۱۳۸۵). شناسایی آسیب‌های تربیت شهروندی در برنامه درسی پنهان: نظام آموزش متوسطه نظری از دیدگاه معلمان زن شهر تهران و ارائه راهکارهایی برای بهبود وضعیت آن. فصل‌نامه علمی و پژوهشی نوآوری‌های آموزشی: ویژه‌نامه نوآوری در تربیت شهروندی، شماره ۱۷، سال پنجم.

فلاح، وحید؛ ابوالقاسم نریمانی، نیاز آذری، کیومرث؛ مؤتمنی، همایون؛ مهدوی، هیلدا (۱۳۹۱). بررسی نقش مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان بر یادگیری دانش‌آموزان در مدارس متوسطه. فصل‌نامه مدیریت، سال نهم، ویژه‌نامه، صص ۴۵ - ۵۱.

کشاوری، سوسن (۱۳۸۷). شاخص‌ها و آسیب‌های تربیت دینی. فصل‌نامه تربیت اسلامی، سال سوم، شماره ۶.

گوردون، رابرت (۱۹۹۴/۱۳۷۵). برنامه درسی پنهان. ترجمه محمد داوودی، فصل‌نامه حوزه و دانشگاه.

ماه روزاده، طیب (۱۳۸۰). تربیت دینی چرا و چگونه؟ پیوند شماره ۲۶۳، ۲۶۲، ۲۶۱. ملکی، حسن (۱۳۸۹). برنامه‌ریزی درسی (راهنمای عمل)، ویراست دوم، مؤسسه انتشارات پیام اندیشه، مشهد.

مهر محمدی، محمود (۱۳۸۱). برنامه درسی: نظرگاه‌ها، رویکردها و چشم‌اندازها. تهران: انتشارات آستان قدس رضوی.

مهرام، بهروز؛ ساکتی، پرویز؛ مسعودی، اکبر و مهر محمدی، محمود (۱۳۸۵) نقش مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان در هویت علمی دانشجویان، فصل‌نامه مطالعات برنامه درسی، سال اول، شماره اول، شماره ۳.

مهدوی، سید محمدصادق؛ پیلتن، فخرالسادات (۱۳۸۸). بررسی جامعه‌شناختی نقش مدارس در شکل‌گیری هویت ملی دانش‌آموزان (مطالعه موردی دانش‌آموزان سال سوم و پیش‌دانشگاهی شهر شیراز). فصل‌نامه مطالعات ملی، شماره ۴۰، صص ۸۹-۱۱۶.

نوروزی، رضاعلی، بدیعان، راضیه (۱۳۸۸). الگوی روابط انسانی در تربیت با تأکید بر سیره امام حسین (ع). فصل‌نامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، شماره ۳۳.

Barani, Ghasem, Azma, Fereydoon. Seyyedrezai, Seyyed haanss (2011) Quality Indicators Of Hidden Curriculum In Centers Of Higher Education. Science direct.

Bergenhengouwen, G. (2009); Hidden Curriculum in The University; Available at: <http://www.sociologyindex.com>.

Craig D, Jerald (2006) School Culture: The Hidden Curriculum. Issue Brief. Center For Comprehensive School Reform And Improvement.

Dekle, Dawn (2004); "The Curriculum the Met curriculum: Guarding the Colden Apples of University Culture"; PHIKAPP PHI forum, Vol. 84, No. 4.

Kentli, D. F. (2009). "Comparison of hidden curriculum theories". European Journal of Educational Studies. ISSN1946-6331, 83-87.

Lempp, H. & Seale, C. (2004). The hidden curriculum in undergraduate medical education: qualitative study of medical students' perception of teaching. British Medical Journal, 329, 770-7737.

- Langhout Reginal & Mitchell Cecly (2008). Engaging contexts: drawing the link between student and teacher experiences of the hidden curriculum. *Jornal of community & applied social psychology J. community apple. Soce.psychol*, 18:593-614.
- Margolis, E. (2000); "Class Pictures: Representation of Race, Gender and Ability in A Century of School Photography"; *Educational Policy Analysis Archives*, Vol. 8, No. 31.
- Margolis, E. [Editor] (2001); *The Hidden Curriculum in Higher Education*; New York: Rout ledge.
- Marlow Stacey, Minehira Norman (2008). *Principals as curriculum leaders: New perspectives for the 21 st century*.
from <http://www.pre.org.2008/1/03>
- Noltmeyer, Amity L.; Mcloughlin (2010). Caven S. Changes in Exclusionary Discipline Rates and Disciplinary Disproportionality over Time (EJ890566), *International Journal of Special Education*, v25 n1 p59-70 2010.
- Redish, E.F. (2009); *The Hidden Curriculum: What do We Really Want our Students to Learn?*; Available at: <http://www.sociologyindex.com>.
- Sari, Mediha & Doganay, Ahmet (2009). «Hidden Curriculum on Gaining the Value of Respect for Human Dignity: A Qualitative Study in Two Elementary Schools in Adana.» *EDUCATIONAL SCIENCES: THEORY & PRACTICE*. 9)2(, p 925-940.
- Shaw, B. F. (2006). "Comparison of hidden curriculum theories". *European Journal of Educational Studies*. ISSN1946-6331, 83-87.
- Skelton, A. (2005); *Studying Hidden Curriculum: Developing a Perspective in The Postmodern Insights; Curriculum Studies*.
- Stephen Son, A.M. (2009); *How Children Experienced, Influenced and Enacted the Boundaries of Curriculum in an Early Children Education*; Available at: <http://reseurchive.vum.ac.riz>
- Wilson, Leslie and Larry Cuban (2003). *Different Types of Curriculum*. In www.UWSP.edu/education/lwilso/curricu/curtype.htm-20k.

ضمیمه. سؤال‌های مصاحبه

- ۱- آیا معلم بر آگاهی و درک شما نسبت به مسائل دینی و مذهبی، علاقه‌مند شدن نسبت به آن‌ها و رفتارهای دینی نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟
- ۲- آیا فعالیت‌ها و شاخص‌های رفتاری معلم بر تعالی رفتار، اخلاق دینی و علاقه‌مند شدن به مسائل مذهبی نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟
- ۳- آیا بیان مسائل دینی از سوی معلم بر تقویت مشارکت شما در فعالیت‌های دینی مدرسه نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟
- ۴- آیا تعاملات دانش‌آموزان کلاس و مدرسه بر آگاهی شما و شناخت مسائل دینی و مذهبی نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟
- ۵- آیا دانش‌آموزان کلاس و مدرسه بر علاقه‌مند شدن شما نسبت به مسائل دینی و مذهبی نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟
- ۶- آیا فعالیت‌های دینی و مذهبی دانش‌آموزان کلاس و مدرسه بر انجام رفتارهای دینی و مذهبی شما نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟
- ۷- آیا روش تدریس معلم بر آگاهی شما از مفاهیم و مسائل دینی، مذهبی و گسترش اطلاعات دینی نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟
- ۸- آیا روش تدریس معلم بر علاقه‌مند شدن شما نسبت به مسائل مذهبی و رفتارهای دینی نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟
- ۹- آیا کتاب‌های کتابخانه مدرسه بر آگاهی شما نسبت به مسائل دینی و مذهبی نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟
- ۱۰- آیا کتاب‌های کتابخانه مدرسه بر علاقه‌مند شدن نسبت به مسائل دینی و مذهبی و رفتارهای دینی نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟
- ۱۱- آیا محیط نمازخانه و امکانات آن بر علاقه‌مند شدن نسبت به مسائل دینی و مذهبی و انجام رفتارهای دینی نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟

- ۱۲- آیا معماری اسلامی و ساختمان مدرسه بر آگاهی نسبت به مسائل دینی و مذهبی و علاقه‌مندی شما نسبت به آن‌ها نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟
- ۱۳- آیا استفاده از تابلوها و بنرهای مذهبی بر آگاهی شما نسبت به مسائل دینی و مذهبی نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟
- ۱۴- آیا استفاده از تابلوها و بنرهای مذهبی بر ترغیب و علاقه‌مندی شما نسبت به مسائل دینی و مذهبی نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟
- ۱۵- آیا محیط کلاس‌ها و چیدمان گروهی صندلی‌ها و میزگرد کلاس در هنگام بیان مباحث دینی بر تقویت مشارکت شما در بحث‌های دینی کلاس درس نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟
- ۱۶- آیا استفاده از مضامین دینی در طراحی دکوراسیون کلاس درس و مدرسه بر ارتقاء آگاهی و فهم دینی شما نسبت به مسائل مذهبی و علاقه‌مندی نسبت به آن‌ها نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟
- ۱۷- آیا قوانین و مقررات مدرسه بر آگاهی شما نسبت به مسائل دینی و مذهبی و علاقه‌مند شدن نسبت به آن‌ها و رفتارهای دینی نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟
- ۱۸- آیا رفتار مهربانانه و دوستانه مسئولان هنگام اجرای قوانین مدرسه بر گسترش رعایت قوانین و مقررات مدرسه در زمینه‌های همسو با تربیت دینی نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟
- ۱۹- آیا اجرای دوستانه و صمیمانه قوانین و مقررات در مدرسه از سوی اولیا و مربیان بر ارتقاء گرایش و علاقه‌مندی شما نسبت به مسائل دینی نقشی دارد؟ اگر بله چگونه؟